

Burgemeester van Amsterdam Femke Halsema in de tuin van H'ART Museum bij de jaarlijkse verwelkoming (*High Heels Hurray!*) van dragkings en queens; de opening van de Shakespeare Club van COC Amsterdam. Zomer 2024, Amsterdam. Foto: Dingena Mol.

Amsterdam ziet zichzelf graag als een vrije en open stad. Als burgemeester ben ik daar trots op. Tegelijkertijd weet ik dat die vrijheid nooit vanzelfsprekend is geweest. Zij is bevochten, stap voor stap, door mensen die de moed hadden zichtbaar te zijn, juist in tijden waarin dat nog niet mogelijk was.

Dit boek verschijnt bij de tentoonstelling *Queer Amsterdam, de roze stad* in De Nieuwe Kerk. De tentoonstelling, onderdeel van WorldPride, laat zien hoe diep de geschiedenis van de lhbtq+-gemeenschap in onze stad verankerd is. Zij maakt zichtbaar wat lang onzichtbaar bleef: de plekken, de verhalen en de levens die Amsterdam mede hebben gevormd tot de stad die zij vandaag is. En zij laat zien hoe deze gemeenschap de stad heeft verrijkt en haar letterlijk kleur heeft gegeven.

Deze atlas vertelt niet alleen een geschiedenis. Achter elke straat en elk gebouw schuilt een verhaal van ontmoeting, verzet en liefde. Verhalen van Amsterdammers die ruimte hebben gemaakt, voor zichzelf én voor anderen.

De totstandkoming van dit boek weerspiegelt diezelfde verbondenheid. De Nieuwe Kerk heeft samen met IHLIA LGBTI Heritage, de hoeder van de grootste lhbtq+-erfgoedcollectie van Europa, en met vele organisaties, makers en betrokkenen uit de community deze atlas gerealiseerd.

Ook COC Nederland en COC Amsterdam leveren een belangrijke bijdrage. Zij weten als weinig anderen hoe noodzakelijk de strijd is die nog altijd gevoerd moet worden. De jaarlijkse *Pride Talk* in De Nieuwe Kerk vraagt daar jaar na jaar aandacht voor.

In een tijd waarin de rechten en veiligheid van lhbtq+ personen wereldwijd onder druk staan, is het van groot belang dat wij deze geschiedenis blijven vertellen. Niet uit nostalgie, maar omdat zij ons iets leert over wie wij willen zijn. Over de verantwoordelijkheid die bij vrijheid hoort. Burgerrechtenveteraan en prominent LGBTI-activist David Mixner, die ooit een cel deelde met Martin Luther King Jr., verwoordde het treffend: 'It's vital to remember you come out of something, we are somebody and we can't let them deny us telling our history.' Hij komt verderop in dit boek aan het woord.

Deze atlas nodigt uit om anders naar Amsterdam te kijken. Om de stad te lezen als een gelaagd geheel van zichtbare en verborgen verhalen, en om te beseffen dat die verhalen nog altijd worden geschreven. Ik hoop dat dit boek niet alleen kennis biedt, maar ook uitnodigt tot betrokkenheid. Zodat Amsterdam een stad blijft waarin iedereen vrij is om zichzelf te zijn.

Femke Halsema
Burgemeester van Amsterdam

De roze biografie van Amsterdam Waarstaan we?

De roze biografie van Amsterdam is niet af. Toch is er dit boek. Het is een tussenstand. Het Amsterdamse queer leven, zoals we dat nu noemen, heeft de stad verrijkt. Denk aan Erwin Olaf, Marie Jacobus Johannes Exler, Nelly Frijda of Alejandra Ortiz, om er maar een paar te noemen. Of denk aan het uitgaansleven, in al zijn verscheidenheid. De stad liep voorop. Maar tal van verworvenheden lijken vandaag de dag weer ter discussie te staan. Er is veel bereikt. Maar de positie van queers is ook kwetsbaar.

Hoe het had kunnen lopen

Begin deze eeuw verscheen het essay *The Rise and Fall of Gay Culture* (2008). Criticus Daniel Harris luidde de noodklok. Voorzag hij de huidige tijd? Welnee. Integendeel. De emancipatie zou in zijn ogen, begin deze eeuw, snel voltooid zijn. Hoe dan? Simpelweg door de 'ontdekking' van lesbische en gay koppels als ideale consumenten. Door het bekende verschijnsel DINK (Double Income, No Kids) ontstond de Fukuyamianse gedachte dat de acceptatie van homostellen nabij was. De politieke filosoof Francis Fukuyama publiceerde in 1989 immers zijn gerucht-makende essay *The End of History* waarin hij een bijna onbegrensde positieve kracht toekende aan de liberaal-democratische vrije markt. Achterstanden en maatschappelijke ongelijkheden zouden verdwijnen door de kracht van vrije marktwerking. Consumentisme zou dé katalysator van de emancipatie worden en deze zou de doorslag geven. Harris wilde de acceptatie, maar was ook weemoedig hierover. Als een romanticus besepte hij dat het unieke, radicale en soms subversieve dat een subcultuur eigen is, verloren zou gaan. *Mainstream* wint en de subculturen gaan er, met al hun rebellie, uiteindelijk gewoon in op.

Portret van homo-activist M.J.J. Exler. Maker: Karel van Campen, ongeveer 1930.

Hoe anders liep het Hoe bitter is het dat we nu weten dat dat niet zo is. In de Verenigde Staten van Amerika, vaak gezien als het land dat in veel maatschappelijke ontwikkelingen vooruitloopt op Europa, gaat de klok onverbidde-lijk terug. David Mixner (1946-2024), een lhbtqia+-activist van het eerste uur, sprak hierover in De Nieuwe Kerk, toen hij in de zomer van 2023 de eerste *Pride Talk* van Amsterdam hield. Hij stond in de VS zij aan zij met Harvey Milk en Dianne Feinstein in de burgerrechtenbeweging. In 1969 schreef hij geschiedenis door met Coretta Scott King (de weduwe van Ds. Martin Luther King Jr.) de demonstraties tegen de Vietnamoorlog bij het Witte Huis te leiden. Op universiteitscampussen organiseerde hij de deelname van studenten aan wat officieel het *Moratorium to End the War in Vietnam* heette. Twee miljoen Amerikanen deden uiteindelijk mee aan zijn legendarische mars naar Washington.

Na zijn *coming out* in 1976 sloot hij zich aan bij ACT UP (AIDS Coalition Unleash Power) en in de decennia die volgden, werd hij een van de invloedrijkste lhbtqia+-activisten in de VS. Hij waarschuwde ons bij zijn lezing. Die *Pride Talks* zijn een initiatief van De Nieuwe Kerk en COC Nederland en COC Amsterdam om een internationaal gerenommeerde

denker, activist of opinieleider uit de lhbtq+-gemeenschap het podium te geven. Er wordt iemand van buiten onze grenzen uitgenodigd om met een frisse en kritische blik te reflecteren op de positie van de queergemeenschap in Nederland en Amsterdam, bij wijze van een hart onder de riem of juist een *call to arms*. Het biedt stof tot nadenken, voorafgaand aan de zomerse queer- en pride-activiteiten die de hoofdstad zoveel kleur geven.

Een nieuwe strijd, maar we zijn sterker dan ooit

In 2023 sprak Mixner over zijn boeken; stuk voor stuk bestsellers over politiek en zijn *coming out*. Ze zijn biografisch van aard, verre van choquerend, maar toch zijn ze in vijf staten van de VS sinds 2023 op last van lokale schoolbesturen uit bibliotheken verwijderd. Hij was somber gestemd over de strijd die zou komen. *Nasty* en zwaar zou het worden. Maar hij was ook optimistisch. De regenboogcoalitie is vandaag de dag immers breder dan ooit. Hij verwees naar de verwoestende aids-crisis. Hoe gruwelijk ook, de crisis had de gay en lesbische gemeenschappen bij elkaar gebracht.

De crisis eiste, alleen al in de VS, meer slachtoffers dan het aantal doden onder Amerikaanse soldaten bij de Vietnamoorlog. Mixner zag de aids-crisis als de geboorte van de beweging zoals we die nu kennen: 'Midden in de aids-pandemie, terwijl homoseksuele mannen stierven, traden onze lesbische zusters naar voren en toonden ze leiderschap zoals ik nog nooit had gezien, en tegelijkertijd zorgden ze voor ons terwijl we ziek waren en stierven. En daardoor ontstond, waar jarenlang spanningen waren geweest tussen de twee gemeenschappen, een regenbooggemeenschap.'

De community die toen gesmeed werd, is enkel gegroeid. De bekende letters, soms spottend de lettervermicelli genoemd, zijn illustratief voor een brede beweging die – mits ze zich niet onderling laat uitspelen – onvoorstelbaar sterk is. Want terwijl we dit boek maken en De Nieuwe Kerk met een grote tentoonstelling de lhbtq+-community lijkt als essentieel onderdeel van het rijke DNA van Amsterdam zijn de uitdagingen groot.

Anno nu en watte doen Onze premier krijgt, omdat hij openlijk uit de kast is, keer op keer haatberichten. Dragqueens en dragkings (en velen met hen) voelen zich niet veilig: niet op straat, niet in taxi's, niet in de tram. Op het Beukenplein in Amsterdam-Oost werd begin 2026 nog een man vanwege zijn

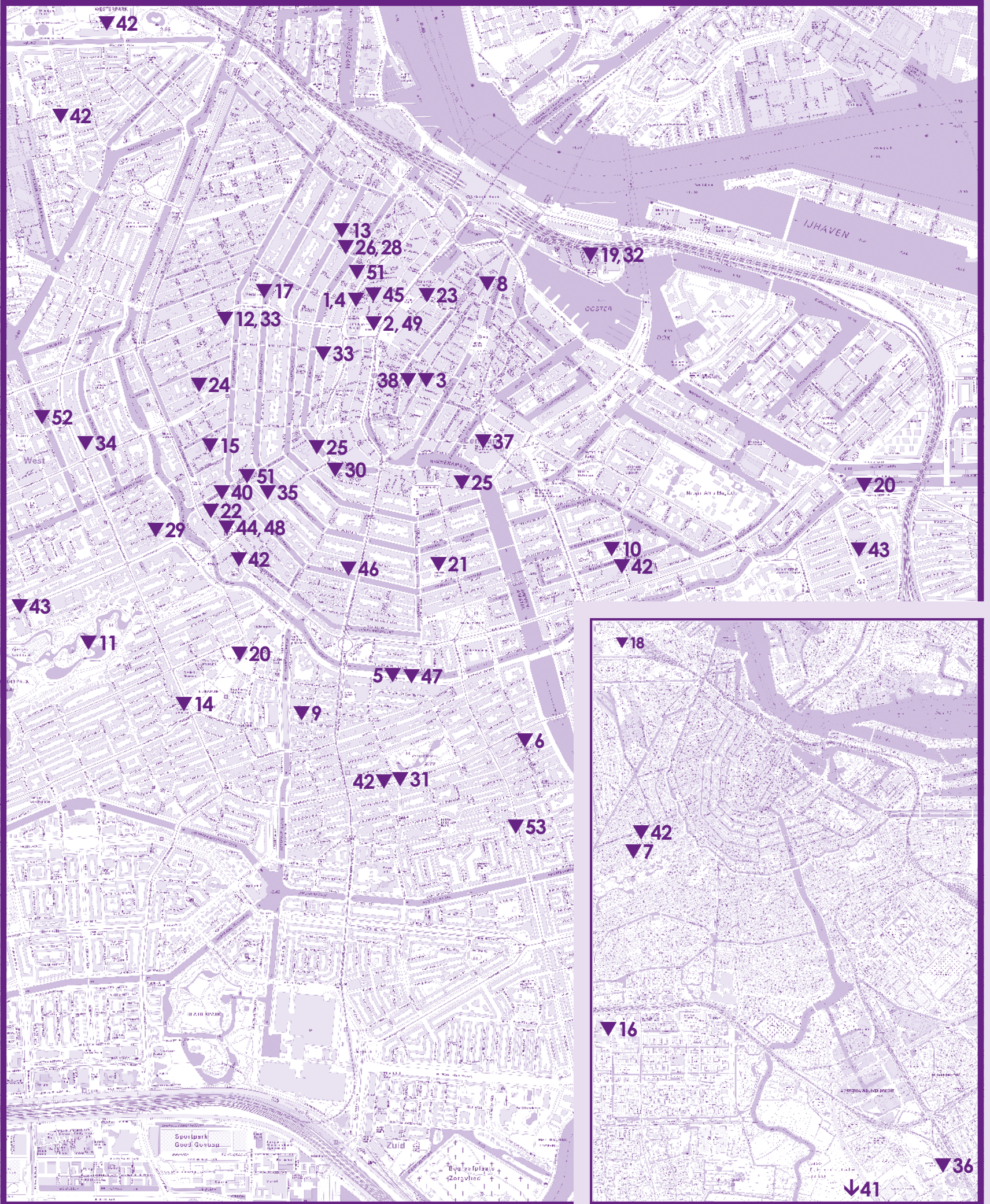
Cabaretier Wim Sonneveld op de foto met zijn partner, tekstschrijver en kunstschilder Friso Wiegiersma. Foto: erven Friso Wiegiersma.

homoseksuele voorkeur uitgescholden, bedreigd en daarna ernstig mishandeld. WorldPride eert de stad die in 2001 geschiedenis schreef maar nog veel te doen heeft. De strijd gaat door, de emancipatie is nog lang niet voltooid. Wij hopen dat WorldPride en EuroPride, het 25-jarige jubileum van de openstelling van het huwelijk, het 20-jarige jubileum van de botenparade maar ook vijftien jaar *Declaration of Amsterdam* van Workplace Pride, veertig jaar inzegening van homoseksuele relaties in de Remonstrantse Broederschap, tachtig jaar COC en andere jubilea inspireren. We hebben veel bereikt. De parade van jubeljaren overtreft zelfs de veelheid van de letters in de coalitie. Samen staan we sterk. Het *Unity*-motto van WorldPride is goed gekozen.

We can't let them deny us telling our history

En dat dit alles nu ook gedocumenteerd wordt, is essentieel. IHLIA LGBTI Heritage is de onvermoede schatkamer en de grote partner van De Nieuwe Kerk bij de tentoonstelling *Queer Amsterdam, de roze stad*. Om Mixner weer te citeren: 'Het is essentieel om te onthouden dat we ergens uit voortkomen, dat we iemand zijn en dat we niet mogen toestaan dat ze ons het vertellen van onze geschiedenis ontzeggen.' Vormgever Dennis Koot kreeg voor dit boek een archief te zien dat zijn gelijke niet kent. IHLIA LGBTI Heritage is het grootste queerarchief van Europa en verzamelt materiaal uit de hele wereld. De collectie bevat archieven, boeken, periodieken, foto's en dergelijke uit meer dan 150 landen, maar ook objecten zoals buttons en T-shirts en condoomverpakkingen. Alleen al het aantal posters en affiches dat IHLIA verzamelde en nu beheert, van niche en *cringe* tot romantisch, kitsch, commercieel of plat, is gigantisch. Het gaat om ruim 9000 affiches, waarvan ongeveer 3000 over of uit Amsterdam – een museum waard.

Nu het museale verhaal met de tentoonstelling in De Nieuwe Kerk, waar dit boek bij hoort, vorm begint te krijgen, is het goed om een paar voorgangers te noemen: de tentoonstellingen *Goed Verkeerd* uit 1989 in het Amsterdams Historisch Museum, *From the Corner of the Eye* in het Stedelijk Museum Amsterdam uit 1998 en *Just Different* in het Cobra Museum Amstelveen uit 2008. En ere wie ere toekomt: het wat oudere boek *De roze rand van donker Amsterdam* uit 1992, over de opkomst van een homoseksuele kroegcultuur van Gert Hekma en het recente boek dat Monique Doppert publiceerde bij uitgeverij Boom in 2023: *Amsterdam. De roze geschiedenis*.

- Voorwoord **2**
De roze biografie van Amsterdam
 Waarstaan we? **4**
 Inhoud **8**
- ▼1 **Huwelijk in De Nieuwe Kerk**
 Een leven tussen genders **12**
- ▼2 **Van 'stommesonde' naar private sfeer**
 Het begin van emancipatie **14**
- ▼3 **Lollepotten**
 Vrouwenliefde in een achttiende-eeuwse volksbuurt **16**
- ▼4 **Twee vrouwen, één hartstochtelijk schrijversleven**
 Betje Wolff en Aagje Deken **18**
- ▼5 **Frederik Engel Jeltsema**
 Van kunstenaar naar kunstenaar **20**
- ▼6 **'Naar vriendschap zulk een mateloos verlangen'**
 De literaire erfenis van Jacob Israël de Haan **22**
- ▼7 **De eerste seks-enquête ter wereld**
 Wetenschappelijk pionierswerk van Lucien von Römer **24**
- ▼8 **'t Mandje**
 Een café waarsinds 1927 queer Amsterdammers welkom zijn **26**
- ▼9 **Adrianus Kakebeen**
 Uitbatervan jongensbordelen **28**
- ▼10 **De Tweede Wereldoorlog**
 Verboden liefde in een tijd van vervolging **30**
- ▼11 **Cruisen: een verborgen wereld**
 Cruisend de stad door op zoek naar verlossing **34**
- ▼12 **COC Nederland**
 De oudstelhbtqia+-organisatie ter wereld **36**
- ▼13 **Tweede feministische golf**
 Lesbiennes pakken hun ruimte **40**
- ▼14 **Miami Nightmare**
 Een vlammend protest tegen homofobie **42**
- ▼15 **De Knalpot**
 Een garagebedrijf voor vrouwen **44**
- ▼16 **De genderpoli van het VU-ziekenhuis**
 Meer dan een halve eeuw medische transities **46**
- ▼17 **Het Homomonument**
 Hoeksteen van lhbtqia+-herinneringscultuur **48**
- ▼18 **Aaïcha Bergamin**
 Onverschrokken transvrouw uit de rosse buurt **50**
- ▼19 **IHLIA LGBTI Heritage**
 Hoedervan queer-erfgoed **52**
- ▼20 **Strijdbare gezelligheid**
 SUHO, de eerste zwarte lhbtqia+-belangenorganisatie **54**
- ▼21 **Roze Zaterdag in Amsterdam**
 Protest en feest **56**
- ▼22 **'De vrouwen zijn er klaar voor'**
 Vrouwenfestivals in de Melkweg (1977-1985) **58**
- ▼23 **Amsterdam in leer**
 Pioniersrol in een internationale subcultuur **60**
- ▼24 **Café Saarein**
 Vrouwen- en queercafé in de Jordaan **64**
- ▼25 **Het DOK, RoXY en de iT**
 De Amsterdamse clubscene in de jaren 1980 en 1990 **66**
- ▼26 **Van T&T naar T-Huis**
 Een schets van transgendergemeenschappen in Amsterdam **68**
- ▼27 **Queermedia**
 De opkomsten achteruitgang van queermedia **70**
- ▼28 **Mary Zeldenrust-Noordanus en de NVSH**
 Ruimte voor zelfbeschikking en seksuele diversiteit **72**
- ▼29 **1996: het jaar 0**
 Blijven leven met hiv **76**
- René Klijn**
 Hoe aids met Mr Blue in Nederland een gezicht krijgt **78**
- ▼30 **Regulierschwarstraat**
 Golfbeweging in het uitgaan **80**

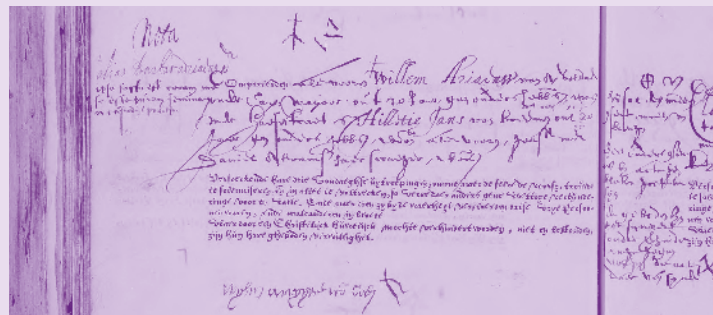
Huwelijk in De Nieuwe Kerk

Een leven tussen genders

Op 12 september 1632 trouwen in De Nieuwe Kerk soldaat Willem Adriaens en groenteverkoopster Hilleetje Jans. Voor de buitenwereld lijkt het een gewoon huwelijk, maar later blijkt dat de bruidegom in werkelijkheid als vrouw is geboren. Hoewel het bijzonder is dat hier twee vrouwen in het huwelijksbootje stappen, staat dit verhaal niet op zichzelf. In de vroegmoderne tijd kleden sommige vrouwen zich als man om werk te vinden en meer vrijheid te ervaren.

Soldaat Barbara Adriaens wordt begin zeventiende eeuw geboren in Brouwershaven, Zeeland. Op jonge leeftijd verhuist ze naar Delft, waar ze door overmatig drankgebruik al op dertienjarige leeftijd in het Spinhuis terecht komt. Na twee jaar wordt ze vrijgelaten en werkt ze als dienstmeid en naaister. Ontevreden over dit bestaan vertrekt ze uit Delft en trekt rond, totdat ze in een dorpje bij Utrecht belandt. Daar neemt ze een ingrijpend besluit: ze knipt haar vlechten af en trekt mannenkleding aan. Vanaf dat moment gaat ze door het leven als Willem Adriaens. Hij kiest een mannelijk beroep en dient elf maanden als soldaat bij de compagnie van de gouverneur Van Heusden, waarna hij zich aansluit bij een militaire compagnie in Amsterdam.

Huwelijk In Amsterdam leeft Willem enkele jaren succesvol als man, waar hij Hilleetje Jans, een 21-jarige groenteverkoopster, ontmoet. Al snel gaan ze in ondertrouwen en in 1632 volgt het ja-woord in De Nieuwe Kerk. Willem verzint waarschijnlijk verschillende redenen om het huwelijk niet te hoeven consumeren, maar zijn geheim blijft niet lang verbor-

gen. Een vrouw uit zijn verleden, die hem nog kent in vrouwenkleding, waar schuwt Hilleetje. Later confronteert zij Willem publiekelijk wanneer ze hem dronken aantreft in een herberg.

Kort daarna wordt Willem gearresteerd en op 19 oktober 1632 verhoord door de Amsterdamse schepenen. Tijdens het verhoor geeft hij toe dat hij als vrouw is geboren. Het nieuws verspreidt zich snel door de stad en wordt zelfs bezongen in het lied 'Aerdig en niet min waerachtig lied van een splitruyter' (Aardig en niet onwaerachtig lied van een gespleten ruyter). Dat Barbara zich als man heeft verkleed, wordt nog relatief mild beoordeeld. Maar dat hij een huwelijk is aangegaan in het 'Goddelijcke instellinghe van 't heijlich houwelijck' leidt tot kritiek.

De ondertrouwakte van Willem Adriaensz en Hilleetje Jans, gedateerd 28 augustus 1632, in de huwelijksintekeningen van De Nieuwe Kerk.

De schepenen veroordelen Willem tot 24 jaar verbanning uit Amsterdam. Na zijn vertrek duikt Willem op in Groningen, waar hij opnieuw wordt gearresteerd nadat hij in Workum trouwt met Alke Peters. Op 31 mei 1636 wordt hij veroordeeld tot eeuwige verbanning uit de stad en de Ommelanden van Groningen. Daarna verdwijnt Barbara/Willem uit de historische archieven.

'Daar was laatst een meisje loos' Het verhaal van Adriaens staat niet op zichzelf. Het bekende kinderliedje 'Daar was laatst een meisje loos' vertelt over een ondeugend ('loos') meisje dat als matroos vertrekt. Archieven uit de zeventiende en achttiende eeuw tonen tientallen vrouwen die als man leven, hoewel het zeldzaam is dat zij ook met een vrouw trouwen. Het leven van Willem/Barbara laat zien hoe genderrollen destijds worden bekeken en waar de grenzen van sociale acceptatie liggen.

Agnes Cremers en Mark Bergsma

De aan de heilige Catharina gewijde Nieuwe Kerk door Claes Jansz Visscher (1587-1652), 1612.

Rechts: Brochure van Ingrid van Hoor bij de tentoonstelling Daar Was Laatste Meisje Loos, Historisch Museum Marialust in Apeldoorn, 1991.

Dansend paar in elkaars kleding, gadeslagen door een misselijke kat. Tekening van Adriaen van de Venne, ca. 1620.

De eerste seks-enquête ter wereld

Wetenschappelijk pionierswerk van Lucien von Römer

▼7 Eerste Helmersstraat

Begin twintigste eeuw is Lucien von Römer (1873-1965) de belangrijkste Nederlandse seksuoloog die homoseksualiteit als een natuurlijke variant beschrijft, in debat gaat met iedereen die daar anders over denkt en aan de wieg staat van de eerste Nederlandse queer-emancipatieorganisatie. In 1902 zorgt hij voor een wereldprimeur: een enquête naar seksuele voorkeuren.

'Hebt gij geonaneerd?' 595 mannelijke Amsterdamse studenten zullen in 1902 verbaasd hebben opgekeken bij de eerste vraag van een enquête die ze ontvangen 'om (...) 'n zeer gewichtige wetenschappelijke vraag, 't sexueele leven betreffend' op te lossen. Ook de andere vragen naar seksuele ervaringen, verlangens en dromen zijn ongekend direct voor die tijd.

Afzender van wat waarschijnlijk de eerste seks-enquête ter wereld is, is student medicijnen Lucien von Römer. Omdat hij geen betrouwbare cijfers kent over het aantal homoseksuelen, stelt hij zelf een korte vragenlijst op en verspreidt die voor eigen rekening onder zijn (mannelijke) medestudenten. Die ontvangen naast de vragenlijst een gefrankeerde en geadresseerde briefkaart (Eerste Helmersstraat 245') om anoniem de gecodeerde antwoorden

Lucien von Römer in 1902.

Nieuwezijds Voorburgwal met rechts het postkantoor, 1904. Foto: Jacob Olie.

aan te kruisen. 308 studenten reageren: 1,9 procent voelt 'geslachtsdrift' voor alleen mannen; 3,8 procent voor zowel mannen als vrouwen; 5,8 procent fanta-

seert bij het masturberen over mannen. Percentages die aardig overeenkomen met verschillende latere onderzoeken.

Magnus Hirschfeld Tijdens zijn studie medicijnen (1894-1903) leest Lucien alles over (homo)seksualiteit wat hij maar vinden kan. Dat levert hem meer vragen dan antwoorden op. Daarom gaat hij zelf onderzoek doen. Na de seks-enquête volgen studies naar erfelijkheid van homoseksualiteit, het aantal geslachtsvarianten, de achttiende-eeuwse sodomietenvervolging en androgynie als universeel godsbeeld. Hij publiceert erover in het *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* uitgegeven door het Wissenschaftlich-humanitäres Komitee in Berlijn. Het door Magnus Hirschfeld en anderen in 1897 opgerichte WhK is de eerste queer-belangenorganisatie ter wereld.

Von Römer gaat in de leer bij Hirschfeld en opent na zijn afstuderen in 1903 een eigen psychotherapeutische praktijk aan de Leidsegracht 113. In Amsterdam en Berlijn leert hij tientallen 'urningen' of 'uranisten' (toen veel gebruikte woorden voor homo's) en vertegenwoordigers van andere queer-identiteiten

kennen. Hirschfeld is onder de indruk van zijn jonge Nederlandse collega, benoemt hem in zijn adviesraad en kopieert zijn enquêtemodel. Met de jurist Jacob Schorer en de arts Arnold Aletrino maakt Von Römer plannen voor een Nederlandse afdeling van het WhK, maar die komt er pas in 1912.

Afgewezen dissertatie In eigen land houdt Von Römer lezingen, gaat in debat met tegenstanders en publiceert voorlichtingsboeken. Hij verdedigt het recht op seksualiteit tussen twee mensen van dezelfde sekse, mits er ware liefde in het spel is. Nadat in 1908 zijn promotieonderzoek (een voor die tijd unieke vergelijking tussen homo- en heteromannen) wordt afgewezen, stopt Von Römer met zijn wetenschappelijke werk. Hij emigreert naar Nederlands-Indië en bouwt daar een indrukwekkende medische carrière op. Tot eind jaren dertig blijft hij als medeoprichter de jaarverslagen van het Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Komitee ondertekenen. Het NWHK staat van 1912 tot 1940 onder leiding van Jacob Anton Schorer, later de naamgever van (stichting) Schorer, 'consultatiebureau voor homofilie' (1967-2012).

Maurice van Lieshout

Linksboven:
Advertentie uit *Het Nieuws van den Dag*, 6 juli 1904.

Rechtsboven:
De seks-enquête uit 1902. Uit: Von Römer, *Het uranisch gezin* (Amsterdam 1905).

Lucien von Römer (tweede van links) en assistenten bezig met verwerking onderzoeksgegevens, 1905.

AMSTERDAM, datum postmerk.

L. S.

Om tot oplossing te brengen 'n zeer gewichtige wetenschappelijke vraag, 't sexueele leven betreffend, verzoek ik u beleefd, doch zeer dringend, onderstaande vragen geheel volgens de waarheid te beantwoorden :

- I. Hebt gij geonaneerd?
- II. Hebt gij wel eens met een vriend of 'n persoon van 't zelfde geslacht als gij, op of om uw' puberteitsleeftijd, sexueele daden gedaan?
- III. Hebt gij vroeger wel eens neiging gehad, of hebt gij die ook nu nog, om een vriend te liefkoozen, met hem gearmd te loopen, hem te kussen?
(Denk aan de gewoonte in Duitschland, waar 't zeer gebruikelijk is, dat vrienden elkaar kussen.)
- IV. Voelt gij alleen geslachtelijk voor vrouwen, of alleen voor personen van 't zelfde geslacht, of voor beiden?
- V. Hoe oud zijt gij?
- VI. Gebeurde de onanistische O of de sexueele S daad met phantasie-beelden van vrouwen of van mannen of zonder eenig phantasie-beeld?

Hierop hebben de cijfers 1 2 3 betrekking.

Ingesloten is 'n gefrankeerde briefkaart. De bedoeling is nu, dat gij van de woorden, die achter de romeinsche cijfers, over-

Cruisen: een verborgen wereld

Cruisend de stad door op zoek naar verlossing

Op zoek naar vluchtige seksuele contacten in het openbaar: dat wordt cruisen genoemd. Cruisen heeft in Amsterdam een lange geschiedenis. Het gebeurde op straat, in parken en in openbare toiletten. Ook vandaag de dag vindt het plaats, al dan niet stiekem en verborgen voor voorbijgangers. Wat houdt het in en waar kun je vandaag de dag nog cruisen?

Verborgen wereld Homoseksualiteit was eeuwenlang volstrekt taboe. Wie homoseksueel was, hield dit meestal verborgen voor familie, vrienden en collega's. Het was strafbaar en sociaal onaanvaardbaar. Intiem contact kon alleen in besloten kring plaatsvinden, en zelfs dat bracht risico's met zich mee. Daardoor zagen veel homoseksuelen zich genoodzaakt hun geardeheid te verzwijgen en hun toevlucht te zoeken tot het verborgen circuit van het cruisen.

Voor veel mannen vormt cruisen een eerste stap in het ontdekken van hun homoseksualiteit. Voor anderen is het een manier om homoseksualiteit te beleven. Het zijn bovendien niet alleen homoseksuele mannen die eraan deelnemen. Ook heteromannen begeven zich in deze wereld, bijvoorbeeld om wat geld te verdienen of om hun seksuele verlangens te bevredigen. Cruisen gebeurt meestal op de achtergrond. Omstanders zijn zich vaak niet bewust van wat er zich afspeelt.

De hortop Voorbeelden van populaire cruiselocaties vandaag zijn de Oeverlanden of het Vondelpark. De Oeverlanden is de enige locatie waar cruisen officieel erkend en getolereerd

wordt, zoals aangegeven op speciale borden. Cruisers mogen enkel in het gemarkeerde gebied komen zodat andere bezoekers van De Oeverlanden daar niet onverwachts mee worden geconfronteerd. Zo kan iedereen ongestoord van het natuurgebied genieten.

Een bekende cruiselocatie in het Vondelpark is het rosarium. Wie buiten de paden rond het rosarium rondloopt kan het bewijs op de grond zien liggen. Ga je na zonsondergang buiten de wandelpaden, dan kan je gegarandeerd rekenen op gezelschap. Het Vondelpark is geen erkende cruiselocatie, maar zolang het cruisen uit het zicht plaatsvindt en niemand er last van heeft, wordt het ergedooagd.

Weet jij de donkergroene plaskrul te vinden op de Amsterdamse grachten? Al sinds het begin van de eerste openbare secreten in de achttiende eeuw werden plaskrullen en andere openbare toiletten gebruikt om te cruisen. Het

Wie buiten de paden in het rosarium van het Vondelpark rondloopt, kan gegarandeerd rekenen op gezelschap. Foto: Renzo Gerritsen.

ontwerp van de plaskrul is er zelfs op aangepast. Door de open onderkant en perforatie aan de bovenkant kon de politie zien hoeveel mensen erin de krul

stonden. Regelmatig zag je twee paar voeten onder de krul vandaan komen.

Populair Homoseksualiteit is maatschappelijk veel meer geaccepteerd. Hoewel de noodzaak niet zozeer een rol meer speelt, blijft cruisen immens populair. Het vindt plaats in de buitenlucht, maar bijvoorbeeld ook in sport-scholen, sauna's en cruisingbars. Het cruisen is er voor degenen die nog niet uit de kast zijn of die lastig intimitie kunnen vinden, of voor de mensen die het simpelweg opwindend vinden. Voor hen speelt niet alleen noodzaak een rol, maar vooral het verlangen naar anonimiteit, risico en opwindend. Waaren wanneer het ook gebeurt, cruisen is en blijft een belangrijk onderdeel van de Amsterdamse queercultuur.

Renzo Gerritsen

Een leer- en jeans-
liefhebber bij het
urinoir ter hoogte
van Keizersgracht
555, 1983.
Foto: Erwin Olaf.

Onder: Van de plas-
krul op de Nieuw-
markt wordt dag
in, dag uit veel
gebruikt gemaakt.
Foto: Renzo
Gerritsen.

Cruisen Het woord 'cruisen' is afgeleid van het Engelse *cruising* en betekent het rondlopen of rondrijden in een bepaalde omgeving. Dit is vaak bij een zogenaamde 'cruising area' of homo-ontmoetingsplaats om een sekspartner te vinden. *Cruising* zou op zijn beurt weer komen van het zeventiende-eeuwse woord Nederlandse 'kruysen'.

De Knalpot

Een garagebedrijf voor vrouwen

In 1984 richten Cora Vlaar en Rita Verpalen De Knalpot op, een werkplaats waar vrouwen autotechniek kunnen leren. In een kraakpand in de Jordaan volgen vele vrouwen een cursus. Van aspirant-monteusen tot doe-het-zelfreparateurs. Enkele jaren later bundelen de oprichters de lessen in het boek *Van Bumper tot Bumper*.

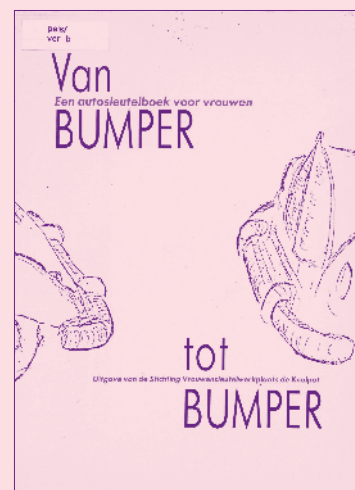
Eigen ruimte Vanaf de jaren 1970 ontwikkelt zich in Amsterdam een levendige lesbische subcultuur. Met eigen demonstraties, bijeenkomsten, boekhandels en cafés nemen de vrouwen steeds meer ruimte in. Een treffend voorbeeld hiervan is De Knalpot, waar Cora Vlaar, Rita Verpalen en andere vrouwen cursussen in autotechniek geven. Rita Verpalen: 'We doen dit niet vanuit het idee dat "we alles zonder mannen" zouden moeten kunnen; we geven vrouwen de keuze. Én we laten ze delen in de lol die wij erin hebben.'

Vrouwen in vuile overalls De werkplaats wordt in februari 1984 opgericht in het lesbisch kraakpand La Louvre in de Jordaan. De vrouwen verbouwen het pand zelf, met startsubsidies van onder andere Mama Cash. Ervaren monteusen geven basis- en vervolgcursussen autotechniek. Zo ontstaat een plek waar vrouwen autotechniek kunnen leren omdat ze in reguliere garages vaak niet serieus worden genomen. Vrouwen worden pas recent toegelaten tot de officiële opleiding tot automonteur. Maar dit verloopt stroef. Cursisten worden vaak lastiggevalen door mannelijke collega's

en sommige klanten vertrouwen hun auto niet toe aan een vrouw. De Knalpot biedt uitkomst.

Cursus en praktijk In groepjes van vier sleutelen cursisten in vuile overalls aan gesloopte autowrakken. Dat begint bij nul zodat ook vrouwen zonder technische ervaring kunnen meedoen. Vlaar en Verpalen merken dat veel vrouwen beperkt worden door stereotypen: 'De dealer praat met vrouwen over de kleur van de bekleding en met mannen over de cilinderinhoud.' Met enkele lessen raken cursisten vertrouwd met basisprincipes en de belangrijkste technische termen. Sommige vrouwen willen een carrière als monteuse, anderen gewoon praktische kennis voor kleine reparaties. Naast cursussen kunnen ze de werkplaats gebruiken voor doe-het-zelfwerk of klantreparaties. Door mond-tot-mondreclame groeit De Knalpot snel in bekendheid.

Van huisvrouw tot tandarts Na drie jaar krijgt De Knalpot steeds meer media-aandacht en lopen de inschrijvingen op. Automonteuse Annemiek Pels: 'Meer en meer vrouwen raken

Cover *Van Bumper tot bumper. Een autosleutelboek voor vrouwen* door Annemiek Pels en Rita Verpalen, Stichting Vrouwenarbeidsplaats de Knalpot, 1987.

enthousiast: van jong tot oud, van huisvrouw tot tandarts!' Soms duurt het wel een jaar voordat cursisten aan de beurt zijn. Excursies van scholen en verzoeken voor cursussen in buurthuizen en emancipatieprojecten volgen. De Knalpot helpt zelfs bij de oprichting van een tweede vrouwensleutelplaats in Utrecht.

In 1987 schrijven Annemiek Pels en Rita Verpalen met

illustrator Christa Blok het boek *Van Bumper tot Bumper*. Het volgt de opbouw van de cursus en begint op instapniveau, zodat iedereen ermee uit de voeten kan. Na vijf jaar sluit De Knalpot. Het kraakpand La Louvre wordt ontruimd en zonder subsidie is een nieuwe locatie onbetaalbaar en de vrouwen willen de cursussen juist betaalbaar houden. Wat blijft, is – naast *Van Bumper tot Bumper* – de inspiratie voor een nieuwe generatie autolievende vrouwen.

Agnes Cremers en Mark Bergsma

Vrouwensleutel-werkplaats 'De Knalpot' in kraakpand La Louvre. Annemieke Pels, Susan van Bommel en Rita Verpalen aan het werk. Amsterdam 1989, Foto's: Marian Bakker.

Queervrijplaatsen: De Trut

Een antikapitalistische disco als tegenmacht

Amsterdam kent een rijke traditie van plekken waar de gevestigde orde niet de baas is en waar activisten, kunstenaars en buitenbeentjes hun eigen regels schrijven. Queervrijplaatsen als De Trut en Vrankrijk – met WTF Queer Wednesdays – zijn geen toeval, maar het directe resultaat van een stad die door krakers, homo's, lesbo's en andere ongewensten is heroverd. De Trut is een disco voor potten en flikkers gerund door vrijwilligers sinds eind 1985 in de Bilderdijkstraat 165E. De club bevindt zich in de kelder van woonwerkpand Tetterode, een kraakpand in de voormalige lettergieterij N. Tetterode.

Van De Fluks naar De Trut Het gebouw opent in 1901, compleet met een drukkerij, een houtwerkplaats en een showroom. Lettergieterij Tetterode zou het pand aan de Bilderdijkstraat gebruiken tot 1981. In 1982 breekt een groep studenten uit de Amsterdamse kraakbeweging, die al een tijd rondhingen op het terrein van de voormalige lettergieterij, het gebouw binnen. Dit is het hoogtepunt van de kraakacties, een vorm van politieke actievoering door studenten, kunstenaars, anarchisten en andere activisten die betaalbare huisvesting eisen door leegstaande panden te bezetten. De eerste krakers van Tetterode delen niet alleen sterke politieke idealen over de woningcrisis, maar ook de droom om een sociale en culturele infrastructuur te creëren ter ondersteuning van de beweging. Deze omvat ateliers, een café en een club.

De Trut begint in de kelder die eerder kraakdiscotheek De Fluks huisvest. De oprichters van De Trut – een groep potten- en flikkerkrakers – zijn in die tijd vrijwilligers bij Het Varkentje, het café van Tetterode. De groep besluit om op zondag een feest voor gelijkgezinden te organiseren in de kelder van Tetterode,

aangezien De Fluks de ruimte op zondag niet gebruikt. Zo ontstaat De Trut in 1986 als een feest met sterke politieke overtuigingen: gerund door vrijwilligers, bedoeld voor zowel potten als flikkers, en alle winst gaat naar homo- en lesbodoelelen of hiv/aids-gerelateerde organisaties in Nederland en daarbuiten.

Er mogen geen foto's gemaakt worden om de privacy van de gasten te beschermen; een regel die tot op de dag van vandaag voortleeft in de vorm van een streng telefoonverbod. De eerste jaren zijn trillend maar zwaar: er is geen airconditioning en de toiletten lopen regelmatig over, waardoor gasten soms op een overstroomde dansvloer moeten dansen. 'Het was bijna: "Ik ga naar De Trut, doe je ouwe kleren aan"', merkt Gerda, een van de oprichters van De Trut, op. Toch is de club meteen een succes en wordt er op de eerste avond al zo'n 700 gulden omgezet.

Gemengde en platte organisatie De Trut is een product van de kraakbeweging en de potten- en flikkersbeweging van die tijd. Het donatiemodel van De Trut – vereniging De Trut doneert al haar winst aan stichting De

Affiche van evenement in De Trut uit 1990.

Trut, die het geld verdeelt over activistische initiatieven, gemeenschapstheater, hiv/aids-onderzoek en andere maatschappelijke projecten – getuigt van de niet-commerciële, antikapitalistische idealen van de kraakbeweging. Het doel, volgens Jacques, een van de oprichters van De Trut, was 'het genereren van geld zodat we met dat geld andere bedrijven, stichtingen, projecten kunnen ondersteunen [en] een tegenmacht [kunnen] vormen.'

De stichting doneert tussen 1996 en 2025 meer dan €750.000. De Trut introduceert een platte, op consensus gebaseerde organisatiestructuur, gerund door een gemengde groep potten en flikkers uit de kraakbeweging, die gewend zijn aan de gemengde genderopbouw van de beweging. De COC, de grootste homobeweging van Nederland, heeft jarenlang geprobeerd een gemengd feest te organiseren, maar met weinig succes. De Trut slaagt erin homo's en lesbo's samen te brengen op dezelfde dansvloer, in een tijd waarin potten en flikkers in gefragmenteerde en grotendeels gescheiden sociale werelden leven.

Colofon

Dit boek verschijnt ter gelegenheid van de tentoonstelling **Queer Amsterdam, de roze stad** in De Nieuwe Kerk Amsterdam, van 9 juli 2026 t/m 4 april 2027.

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
wbooks.com
in samenwerking met
De Nieuwe Kerk, Amsterdam
info@nieuwekerkerk.nl
www.nieuwkerk.nl
en IHLIA LGBTI Heritage
info@ihlia.nl
www.ihlia.nl

Redactie

Wilfred van Buuren
Paul Mosterd

Tekstredactie

Rudie van Leeuwen

Teksten

Feargal Agard, Alex Bakker, Moncef Beekhof, Mark Bergsma, Wilfred van Buuren, Agnes Cremers, Remco van Dam, Enes Dedeić, Petra De Sutter, Jair Salomon van Dijk, Monique Doppert, André van Duin, Diego Galdo-González, Renzo Gerritsen, Jitske Hell, Alma Hunnik, Wigbertson Julian Isenia, Marije Janssen, Sara Janssen, Izaak Joziassse, Mirjam Knotter, Maurice van Lieshout, Cornald Maas, Rimmy Martin, Theo van der Meer, David Mixner, Paul Mosterd, Amber Redegeld, Edwin Reinerie, Eric de Rooij, Martien Sleutjes, Mpho Tutu van Furth, Dewi Vrenegoor, Jack van der Wel, Gerrit Weßel, Lode Wigtersma

Ontwerp

Dennis Koot
www.koot.nu

© 2026 WBOOKS Zwolle / de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam. © c/o Pictoright Amsterdam 2026.

ISBN 978 94 625 8771 7
NUR 680, 693

Founder

**VRIENDEN
LOTERIJ**

Fondsen

mondriaan
fonds

FONDS 21

VSBfonds,
iedereen doet mee

het
cultuurfonds

Partner

Booking.com

Met dank aan

Anonieme begunstigers
COC Nederland
COC Amsterdam
Sofitel Legend The Grand Amsterdam

Tentoonstellingspartner

Dé tentoonstelling tijdens

